संस्कृत भाषा परिचयः

An Introduction to Sanskrit : Unit – VIII

M. R. DWARAKANATH

१) श्लोक (Sloka)

बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।
रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥

पदच्छेद (Word decomposition)

बालार्क प्रतिमा इव अप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।
रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेद परम्परा ॥

अर्थ (Meaning)

The succession (परम्परा) of severed necks (कण्ठच्छेद) of the Rakshasa's body (रक्षःकायस्य) that was due to fall (पतिष्यतः) shone (रराज) like the (इव) reflections (प्रतिमा) of the young sun (बालार्क) in the water (अप्सु) that is broken (भिन्ना) by waves (वीचि)।

व्याकरण प्रकरणम् (Grammar)

The word रराज is past tense of the root - राज् - to shine. It is akin to अराजत् (लङ्) । In Sanskrit there are 3 different past tenses! पतिष्यतः is a future participle which expresses future action but used as an adjective.

This sloka is from Kalidasa's Raghuvamsa. Kalidasa is reknowned for his similies - उपमा कालिदासस्य ।

(२) शब्द कोशः (Vocabulary)

२–अ) सुबन्ताः (Nouns, Adjectives, etc.)

लोमन्	Hair	चूडा	Tuft
फुप्फुस	Lung	अन्त्र	Entrail
लाला	Saliva	वात	Wind
पित्त	Bile	खफ	Phlegm
यामिक	Watchman	धीवर	Fisherman
वणिज्	Merchant	त्वष्टृ	Carpenter
पौत्र	Son's son	पौत्री	Son's daughter
दौहित्र	D's son	दौहित्री	D's daughter
जामातृ	Son-in-law	श्वश्रू	D-in-law
शलभ	G-hopper	श्येन	Hawk
अश्वतर	Mule	बलाक	Crane
इक्षु	Sugarcane	आर्द्रक	Ginger
जम्बीरम्	Lemon	आम्लिका	Tamarind
वतंस्	Ornament	कङ्कण	Bracelet
केयूर	Armlet	नूपुर	Anklet
काञ्ची	Belt	मेखल	Girdle
अङ्कुर	Sprout	अङ्कुश	Goad
अगद	Medicine	अगाध	Abyss
उपहार	Gift	उपहास	Ridicule
पिशित	Flesh	पिशाच	Ogre
आगस्	Sin	अनागस्	Innocent
दम्भ	Deceit	जिह्म	Dishonest
निपुण	Clever	प्रज्ञा	Wisdom
यशस्	Fame	श्रेयस्	Better

२–इ) तिङन्ताः (Verbs) : The roots and (stems) of more Sanskrit verbs:

क्षुभ् (क्षोभ)	agitate	गर्ह् (गर्ह)	blame
रञ्ज् (रञ्ज)	color	लस् (लस)	shine
शंस् (शंस)	praise	शङ्क् (शङ्क)	doubt
स्मि (स्मय)	smile	स्रु (स्रव)	flow
ह्वे (ह्वय)	to call	कॄ (किर)	scatter
क्षम् (क्षम्य)	tolerate	जॄ (जीर्य)	age
व्यध् (व्यध्य)	pierce	शप्(शप्य)	curse
घुष् (घोष)	proclaim	छद् (छादय)	cover
मन्त्र्(मन्त्रय)	consult	स्पृह्(स्पृहय)	desire
वच् (वच्)	speak	आस् (आस्)	sit
दुह् (दुह्)	milk	धा (दधा)	place
आप् (आप्नु)	obtain	शक् (शक्नु)	be able
तन् (तनु)	spread	पिष् (पिनष्)	grind
हिंस् (हिनस्)	kill	रुध् (रुणध्)	oppose
मुष् (मुष्णा)	steal	क्री (क्रीणा)	buy

२–उ) अव्ययपदानि (Indeclinables)

सकृत्	once	असकृत्	often
अतीव	very	अन्योन्यं	Mutually
उपांशु	secretly	एकपदे	suddenly

क्व	where	द्राक्	right away
परोक्षं	unseen	बत	exclamation
भूरि	plenty	नाम	namely
सर्वतः	all around	संप्रति	now
मा	prohibition	सततं	always
शश्वत्	eternally	हन्त	alas

३ अभ्यास – Repetition (Reduplication)

अभ्यास means repetition or a habit. This is an important grammatical construct used in deriving secondary verbs, the लिट् – (another past tense) stem and also in forming the stems of verbal roots in the 3th गण – जुहोत्यादि । The process consists of reduplicating the first syllable (full or part) of a verbal root and prefixing this syllable to the root. The **prefix** is the अभ्यास part and is subject to a number of additional changes. The general rules of अभ्यास are as follows:

1. An initial vowel is reduplicated.
2. An initial consonant is reduplicated along with its immediate vowel.
3. If the consonant is conjunct then only the 1st member of the cluster is duplicated with the immediate vowel.
4. If the (initial) conjunct consonant is formed by a fricative (शर्) followed by a कर्कश, the कर्कश is reduplicated - exception to rule 3!

The अभ्यास syllable undergoes certain changes according to the following rules:

A. The initial consonant, if महाप्राण is replaced by its अल्पप्राण counterpart.

B. The initial consonant, if कण्ठ्य is replaced by the corresponding तालव्य ।

C. The अभ्यास vowel is made ह्रस्व । ऋ is replaced by इ । ऋ is replaced by अ in लिट् ।

D. सम्प्रसारण – A semivowel is replaced by its corresponding vowel.

E. Certain initial तालव्य are replaced by कण्ठ्य in the root - not in अभ्यास ।

Examples: The process of going from root to stem with the intermediate steps are shown. The rules applied are in paranthesis.

धा – धाधा – दाधा – दधा (2, A, C)

हु – हुहु – जुहु (2, B)

भृ – भृभृ – बृभृ – बिभृ (2, A, C)

राज् – राराज् – रराज् (2, C)

अट् – अअट् – आट् (1)

उष् – उउष् – ऊष् (1)

वच् – ववच् – उवच् (1,D)

स्था – थास्था – तास्था – तस्था (4, A, C)

स्फुट् – फुस्फुट् – पुस्फुट् (4, A)

स्तु – तुस्तु – तुष्तु – तुष्टु (4, sandhi rules)

जि – जिजि – जिगि – जिगा (2, E)

४ वृत्तयः – Expositions / Glosses

४–१ कृद्वसि – Participles etc.

४–१–१ वर्तमान कृदन्त – Present participle

The present participle is used to express the occurrence of two or more simultaneous actions. This is in contrast to the gerund which is used for successive events.

४–१–२ कतरि वर्तमान कृदन्त - Active pp

The active present participle of परस्मैपद roots is formed by replacing अन्ति (अति) of प्रथम पुरुष, बहुवचन, लट् with अन्त् (अत्). Similarly, for आत्मनेपद roots ते of प्रथम पुरुष एकवचन लट् is replaced by मान (आन)। मान is used for अ ending stems and आन is used for non-अ ending stems. Because the participle is a noun(adjective) it takes gender! Examples (masc., fem., neu.):

गम् – गच्छन्त् – गच्छन्ती – गच्छत् ।

दा – ददत् – ददती – ददत् ।

कृ – कुर्वन्त् – कुर्वती – कुर्वत् ।

कृ – कुर्वाण – कुर्वाणा – कुर्वाण ।

भष् – भाषमान – भषमाना – भाषमान ।

The masculine, feminine and neuter forms are declined like राम (मरुत्), रमा (नदी) च फल (जगत्) शब्दाः ।

४-१-३ कर्मणि वर्तमान कृदन्त - **Passive pp**

The passive present participle is formed from the passive root. The passive root is अ ending and is always आत्मनेपद । मान is the suffix.
गम् – गम्यमान । दा – दीयमान । कृ – करिष्यमान । भाष् – भाष्यमान ।

रामः वनं गच्छन् मुनेराश्रमं पश्यति ।	Rama, while going to forest, sees the sage's hermitage.
सः याचमानान् बालकान् गर्हति ।	He scolds the begging boys.
हरिः कार्यं कुर्वन् क्रीडति।	Hari plays while doing work.
आहवन्ती वितन्वाना । कुर्वाणा अचीरं आत्मनः।	Bringing, extending. Doing without delay for me.

५ तिङन्तप्रकरणम् – **Verbs / Conjugation**

५-१ गणाः – **Verb classes**

In unit-V (vol.2, nos. 2/3, pp.32) we saw how the verbal roots are classified into groups called गणाः । To recap, गणाः provide the rules for forming the verbal stems from primitive roots for the सार्वधातुक moods and tenses. There we studied the 4 गणाः that have their stems ending in अ । Now we will take up the other गणाः ।

५-१-१ अदादि

अद् (to eat) is the representative root of this class. Prima facie, this is the simplest - the stem and the root are identical; the terminations are directly applied to the root! However, most of the roots undergo peculiar changes in addition to sandhi modifications. A compendium of conjugations would come in handy!

५-१-२ जुहोत्यादि

हु (to sacrifice) is the representative root. This class uses reduplication for forming the stems.

In these two classes, the stem is non - अ ending. With reference to the panoramic table in Unit-V, we have to use the 2nd set of terminations where there is more than one and have to pay attention to the shading of the boxes. We will illustrate this with two examples:

आस्ते	आसाते	आसते	जुहोति	जुहुतः	जुह्वति
आस्से	आसाथे	आध्वे	जुहोषि	जुहुथः	जुहुथ
आसे	आस्वहे	आस्महे	जुहोमि	जुहुवः	जुहुमः

आस् (to sit) belongs to अदादि – आत्मनेपद । It takes the terminations directly. Notice the terminations are the second entries! There is one exception - आध्वे instead of आस्ध्वे । हु belongs to जुहोत्यादि – परस्मैपद । Here we have only one set of terminations; however, the singular stems are strong and the root vowel takes गुण । हु becomes हो। Note the sandhi changes! In addition, जुह्वन्ति becomes जुह्वति । This is peculiar to the 3rd gana.

५-२ परोक्षभूते लिट् – **The Perfect**

There are 3 separate past tenses in Sanskrit. They are अनद्यतनेभूते लङ् – the imperfect or simple past tense, अद्यतन भूते लुङ् – the aorist and परोक्षभूते लिट् – the perfect. Perfection refers to completion of the action and लिट् refers to action of distant past. This type of past tense is used in narratives such as the Puranas. The narrator is not an actual witness to the event - परोक्ष । Although, लिट् is conjugated in all 3 persons it is most commonly used in प्रथम पुरुष। There are two varieties of लिट् । द्वित्वा लिट् च अनुप्रयोग लिट् ।

५-१-१ द्वित्वा लिट् – **Reduplicate**

The verbal stem is formed from the root by the process of अभ्यास described earlier. The following terminations are added to the suffix. There is no prefix in लिट् ।

परस्मैपद (आत्मनेपद) परोक्षभूते लिट् तिङन्ताः

	एक वचन	द्वि वचन	बहु वचन
प्रथम पुरुष	अ,औ (ए)	अतुः (आते)	उः (रे)
मध्यम पुरुष	थ (से)	अथुः (आथे)	अ (ध्वे)
उत्तम पुरुष	अ,औ (ए)	व (वहे)	म (महे)

In लिट्, the singular परस्मैपद stems are strong. All others are weak. When a strong termination is indicated, the root vowel takes गुण । In weak terminations, the root vowel often becomes ultra weak and loses even the original अ ।

गम् – जगम् (जगाम, जग्मतुः, जग्मुः)
कृ – चकृ (चकार, चक्रतुः, चक्रुः)
स्था – तस्था (तस्थौ, तस्थतुः, तस्थुः)

The root, the stem and the III person forms only are indicated. Stems ending in आ take औ instead of अ ।

Exercises:

1. Form the stems from the following roots for जुहोत्यादि वा लिट् ।

भी । भृ । हा । भाष् । पत् । कुप् । वस् । यज् । श्रु । स्ना । स्पन्द् । दृश् ॥

2. Replace लङ् with लिट् in the following:

सः मुनिं अपश्यत् । सा गृहं अगच्छत् । रामलक्ष्मणौ वने अवसताम् । शिष्याः अतिष्ठन् । गुरवः अवचन् ॥

3. Change the gerund to a present participle in the following:

गौरी पुस्तकं पठित्वा विद्यालयं गच्छति । जनाः ईश्वरं ध्यात्वा मोक्षं लभन्ते । नृपौ आचार्यान् पूजयित्वा दक्षिणां दत्तः । विप्रः भाषित्वा प्रसादं यच्छति ।

Sanskrit Crossword #8

(One syllable per box)

Clues Across:

1 Exclamation
4 Rope
5 Hanuman, son of the wind god
6 Long (vs. broad)
8 It drips or falls
10 Nourishing
11 Exactly, just so
12 Pestle
13 Silver

Clues Down:

2 Gold (purified by heat)
3 Without a beginning
4 Dusty
6 Dwelling
7 Penance grove
8 Lord of spirits
9 Auspicious forehead marks

१	२	■	३	■	४	
■	५					■
■		■		■		■
६		७	■	८		९
	■	१०			■	
११			■	१२		
	■	१३			■	

Solutions to Exercises from Unit -6

1. पुत्राभ्यां ग्रामः गम्यते । तया मायया धनं दीयते । कृषीवलेन क्षेत्रं खन्यते । मुनिः गृहं अत्यजत् । कैकेयी वरौ अवृणोत् । त्वं मुनिं पूजयसि । छात्रैः वेदाः घुष्टाः । ऋषयः वेदान् दृष्टवन्तः । देवी महिषासुरं हतवती । श्रिया धनं दत्तम् । सा कार्यं कृतवती ॥
2. कृष्णेन रथः चरितः । राज्ञा स्तेनाः दण्डिताः । बालकाभ्यां जलं स्यन्नम् । जानकी लवकुशौ पुष्टवती । सूदः तण्डुलं पक्वान् ॥
3. Solution to crossword # 6
   १ शनि । ४ हस्त । ५ शारदापीठ । ६ सारस । ८ अगरु । १० हवन । ११ मेनका । १२ पेशणी । १३ रजत ॥ २ निशाचर । ३ इदानीं । ४ हठयोग । ६ सारमेय । ७ सहकार। ८ अनपेत । ९ रुद्रणीषु ॥

Solutions to Exercises from Unit -7

1. शम्भुः भवति । बालकाः क्रीडन्ति । परः (परं) हसति। हयैः हेष्यते । कन्याभ्यां रम्यते । सूर्येण राज्यते । शिष्याः आसनेषु उपविष्टवन्तः । दीपौ ज्वलितवन्तौ । वध्वः उत्थितवत्यः । तरुभ्यां कम्पितम् । तया गतम् ॥
2. छात्राः पठिष्यन्ति । आवां नमस्याव: । यूयं भषिष्येथे । असुराः नश्यन्ति । त्वं कार्यं करोषि । आवां जुहुवः । यूयं अत्थ ॥
3. सः गृहं गत्वा मातरं नमति । सा मातरं नत्वा देवं पूजयति। मोहनः उपवनेन आगम्य पाठान् पठति । मित्रः मां परिष्वज्य ग्रामाय अपक्रामति ॥
4. Solution to crossword # 7
   १ एका । ४ जटा । ५ चतुरानन । ६ अणिमा । ८ प्रदर। १० तारक । ११ सकाम । १२ शतक । १३ हीरक ॥ २ काचमणि । ३ परार्ध । ४ जनपद । ६ अतिसर । ७ मातामही । ८ प्रकाशक । ९ रत्नाकर ॥

Voices / प्रयोगा:

प्रयोग:	कर्तृ	कर्मन्	क्रिया	दृष्टान्त:
कर्तरी	प्रथमा विभक्ति	द्वितीया विभक्ति	कर्तृपदं अनुसरति – पुरुषेण, वचनेन – – – अकर्मक कृदन्ता: – – – कृदन्त: (क्तवतु –वत्) कर्तृपदं अनुसरति – लिङ्गेन, पुरुषेण, वचनेन	उमा पाठान् पठति । जना: नगरं गच्छन्ति । रमा चित्राणि आलिखत् । हरि: गृहे स्थित: । राम: वनं गतवान् । सीता कार्यं कृतवती ।
कर्मणी	तृतीया विभक्ति	प्रथमा विभक्ति	धातु + य आत्मने पद कर्मपदं अनुसरति – पुरुषेण, वचनेन – – – सकर्मक कृदन्त: (क्त) कर्मपदं अनुसरति – लिङ्गेन, पुरुषेण, वचनेन	रमया काव्यानि लिख्यन्ते । नृपै: बुध: अपूज्यत । मारुतेन काष्ठानि हतानि । रामेण रावण: हत: । हनुमता लङ्का दृष्टा ।
भावे	तृतीया विभक्ति	–	अकर्मक धातु धातु + य आत्मने पद क्रिया – प्रथम पुरुष एक वचन – – – कृदन्त: – कर्तृपदं अनुसरति –नपुं, प्रथमा विभक्ति एक वचन	शिशुभि: रुद्यते । शिष्येण स्थीयते । हरिणा उत्थितम् । जानक्या हसितम् । पुष्पेण पतितम् ।

Fate and Free Will

- *Fate places no obstacles in our path. All obstacles are of our own making and it is within our competence to overcome them.*
- *Start with boundless hopes with the presumption that nothing is impossible for you. If you work with earnestness and persist in your efforts, you can accomplish anything.*